

DUŠAN ŠLOSAR, BRNO

STARÁ ČEŠTINA V JANÁČKOVĚ VÝLETU PANA BROUČKA DO XV. STOLETÍ

Náš jubilant-polyhistor pozoruje a poslouchá vezdejší orbis ve spektru obdivuhodné šíře již kopy a pět let. Lze proto soudit, že ani následující řádky by mu nemusely být zcela proti mysli. Tak jsou aspoň míněny.

Díky důkladné monografii Jiřího Zahrádky Výlety páně Broučkovy – kapitoly ke genezi a recepci Janáčkovy opery a díky Janáčkovým a Procházkovým autografům uchovaným v Janáčkově archivu můžeme postup práce na libretu včetně vývoje textu sledovat velmi přesně.*

V knižní předloze Svatopluka Čecha, Novém epochálním výletu pana Broučka, tentokrát do patnáctého století, se staré češtiny užívá velmi úsporně: pouze v dialozích části kapitoly třetí a na začátku kapitoly páté. Autor sám o tom v poznámce včleněné do kapitoly III píše: „Za účelem živější barvitosti podal jsem řeči neznámého muže s lucernou (v němž asi důvtipný čtenář již uhodl dávného Pražana z 15. století) ve staročeštině tak, jak mi je pan Brouček z upamatování diktoval. Neshoduje-li se tedy v nich něco s našimi staročeskými mluvicemi, přičtete to buď nedostatečné paměti pana Broučka, nebo nemluvnickému mluvení onoho starého Pražana, který se asi po gramatice ohlížel právě tak málo jako Pražané nynější. Marně ostřili jste si proto tužky, vy učení pánové, kteří, snížíte-li se kdy k nám bídícím beletristům českým, činíte tak jen za tím účelem, abyste nám dokázali bezednou naši nevědomost. Vy byste arci chtěli, abych kvůli těm několika staročeským stránkám navštěvoval rok vaše přednášky a prostudoval babylonskou věž rukopisů, inkunabulí, gramatik, rukovětí, monografií, habilitačních a bůhvíjakých jiných spisů. Ale já přiznávám se zkroušeně, že mi opravdové studium nevoní a že píšu raději jen tak ledabylo do mlhy a modra. Ostatně jest i možná, kdybych něco napsal podle profesora X, že by v tom profesor Y shledal čirý nesmysl, a že i to, v čem souhlasí všickni nynější učenci, za deset let bude náležitě k bludům dávnou odsouzeným, jakž toho známe příklady.“ Jinak slouží dobovému koloritu textu jen jednotlivé lexikální prostředky a staročeská styliza-

* Dr. Jiřímu Zahrádkovi vděčím za jejich zpřístupnění a za účinnou spolupráci.

ce dialogů končí už na začátku páté kapitoly: „Doufám, že jsem svou staročestinou neznalce již dosti oslnil, znalce pak dosyta pozlobil, a že mi proto čtenářové dovolí, abych ostatní řeči svých Staročechů podal prostou novočeštinou, leda tu a tam některým starožitným slovem neb obratem kořeněnou.“

Čechova skepse vůči „profesorům X a Y“ je nesporně odrazem vyostřených sporů mezi odpůrci a zastánci pravosti rukopisů Královédvorského a Zelenohorského v osmdesátých letech (Nový epochální výlet vznikl r. 1888). Historická gramatika češtiny, o níž by se mohl Svatopluk Čech opřít, ovšem nebyla ještě soustavně popsána. Počátkové staročeské mluvnice Pavla Josefa Šafaříka z r. 1845 představovaly jen stručný náčrt, založený nadto na rukopisných podvrzích (Libušině soudu z Rukopisu zelenohorského, Evangelium sv. Jana, Rukopisu královédvorském a glosách ze slovníku *Mater verborum*). Spolehlivá Gebauerova Historická mluvnice jazyka českého - Hláskosloví vyšla až 1894, Tvarosloví - Skloňování 1896, Časování 1898); Čech tedy roku 1888 mohl poznatky o staré češtině čerpat pouze z dosavadních edic staročeské literatury.

Tak první staročeská replika „světloňova“ na Broučkovu ohrazení proti jeho výzvě *Jsi-li dobrý, stuoj*, zní: „*Sotně rozomiem, co bebceš*.“ Adverbium *sotně* „stěží“ mohl Čech najít v Hankově edici Starobylá skládanie (v Alexandreidě), variantu slovesa *rozoměti*, charakteristickou pro Husa, mohl číst v Erbenově edici Husova díla, tvar *bebceš* v Bibli litoměřické ze začátku 15. století. Třetí Staročechova věta *Razi tobě, stul kabelku a chutně jdi ode mne* cituje tvar *razi* „radím“ ze staročeské skladby Nová rada, *stul kabelku* „drž hubu“ je ze Sváru vody s vínem; Mandalenina replika „*Od stravyť sě mámy pyšně, masa, kur dosti přilelišně*“ je také doslovný citát ze Sváru vody s vínem. Slovo *chutně* ve významu „rychle“ užívali Hus a Štítný (jeho Knížky šestery o obecných věcech křesťanských vydal rovněž Erben). Husovým výtvorem z Postilly je také v dialogu užitě slovo *zpyták* „vyzvědač“. U Husa je doložena řada lexikálních zvláštností sloužících v Čechově skladbě dobovému koloritu: *hyběti* „běda“, *chvoštiště* „koště“, *robotěz* „otrok“, *varmuže* „pochoutka“ aj. Je zřejmý Čechův záměr užít jazykových prostředků náznakových, ale dobově odpovídajících, a to i co do hláskové podoby (*stuoj, razi...*).

František Serafínský Procházka, který se na Janáčkův návrh ujal vypracování libreta Výletu pana Broučka do XV. století, měl ovšem úlohu podstatně těžší, protože nemělo zůstat jen u náznaku staré češtiny. Dialogy stylizované jako staročeské měly představovat nikoli malý zlomek textu jako v Čechově předloze, nýbrž – kromě Broučkových replik - dialogický text celý. Jistou oporou pro starou češtinu mu mohlo být absolvované studium na Filozofické fakultě, kde se už mohl setkat s Janem Gebauerem, popřípadě jeho dosud vydané dílo, tj. hláskosloví a morfologie jeho Historické mluvnice české. Procházka však postupoval spíš intuitivně než vědecky. Občas zařazuje do textu podobně jako Čech citáty nebo reminiscence skutečných staročeských textů: *nerod' blěsti* „nežvaň“ nebo *pleteš se a neuměje* z Dalimila, *světílá zraky* „pronikavý zrak“ z Alexandreidy, častěji pak citáty z Husa. Stejně jako Čech cituje staročeské písně *Ktož jsú boží bojovníci* a *Povstaň, povstaň, veliké město Pražské*. Jeho staročesky stylizované repliky

jsou však prokládány neautentickými nápadnými slůvky: *Tys ajsa cizozemec. – Hejsa domácí pán? – Ajta, ajta! Veselé!* (*Ajta* má paralely jen v básních Rukopisu královédvorského!), také nahodilými dialektismy (*co prál nám Čechuóm* „pravil“), slovakismy (*šťastie, víťazstvie*) či rusismy (*vojevati*). Patrně ruštinou nebo slovenštinou jsou inspirovány také jeho časté vokativy ve formě nominativů (*beř se, Matěj; Kedruta, machomet, Mandalena, Kunka!*). Samostatné texty Procházkovy jsou namnoze formulovány nejistě. Např. jeho expresivní spojení *neblepci halafance* nedává smysl, protože sloveso *bleptati* (doloženo *blektati*) je sloveso mluvení, *halafanc* je pak výraz pro úplatek; je to tedy spojení významově nekoherentní. Z Procházkových hláskových odchylek od autentických staročeských forem je třeba uvést časté hyperkorektní diftongy *ie* na místě *i*: *činieš, mluvieš, splatiem, nebožtiem* apod.

Janáček však byl s Procházkovým libretem spokojen a hned po předložení prvního dějství se dal do práce. Protože libretista byl vázán Janáčkových scénickým záměrem, do stavby díla téměř nezasahoval. Jeho hotový artefakt pak Janáček podrobil jen výraznému krácení. Nové repliky přitom nevnášel, spokojoval se převážně s přejímáním textu Procházkova. Nakonec se však rozhodl pojmout do druhého jednání navíc náboženskou disputaci čtyř postav: Miroslava, Vojty, Vacka a Žáka s Broučkem. Tato část už nedostatek času zůstala v novočeské formě, tak jak ji napsal Čech, a tak byla také provozována (viz Operní libreta, řada I, svazek 26). Janáčkovy jazykové změny proti Procházkovu znění nejsou časté a mají spíš povahu přehlédnutí: *mlčieš* proti správnému *mlčiž*, *bitců* místo *bitcuov*, *zpívejte* místo *zpívajte*, *úfejte* místo *úfajte*, *nesou* proti *nesú* apod., Janáček však na druhé straně např. vynechal Procházkův anachronismus *náměstiem*.

Vcelku Procházkův jazykový tvar libreta představuje historizující stylizaci, která je zčásti dobově autentická, zčásti se vyznačuje formami a lexémy neautentickými. Patrně nejrušivější tu je nedůslednost týchž hláskových jevů: např. dlouhého *i* na místě diftongu *ie* (*rozumíme* místo *rozumieme*) vedle zachovávání původního *ie* (*rytieři*); Procházkovy občasné hyperkorektní *ie* na místě *i*, např. v tvaru *činieš*, však Janáček odstranil. Dále tu vadí např. kolísající hláskové podoby koncovek: *bojovníků* vedle *hřešníkuv*, *nesou* vedle *nesú* apod.

Kritická edice připravená Jiřím Zahrádkou respektuje formu poslední ruky lexikálně i syntakticky. Odstraňuje však neopodstatněné kolísání hláskových podob v replikách dobových postav tím způsobem, že je rektifikuje na stav předpokládaný pro začátek 15. století, jak to zamýšlel Svatopluk Čech. Zbavuje dále text Procházkových omylů, jakými jsou například vokativy s nominativní formou. Dotváří se tak věrohodný jazykový kontrast postav Pražanů 15. století a Matěje Broučka ze století devatenáctého. Proto také v kritické edici dostal náznakovou hláskovou podobu staré češtiny i dialog čtyř postav o věroučných otázkách z druhého jednání. (V původním libretu mu zůstala novočeská podoba jen kvůli časové tísní.) Běžný posluchač opery, který samozřejmě nemusí být detailně obeznámen s gramatikou staré češtiny, by tak měl vnímat onen kontrast obou mluv nejen co do jejich obsahu, ale i co do formy.

LITERATURA

- ČECH, Svatopluk: Nový epochální výlet pana Broučka, tentokrát do patnáctého století. Praha 1889.
- GEBAUER, Jan: Slovník staročeský I–II. Praha 1903–1916.
- GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví 2. Časování. Praha 1898.
- GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého I. Hláskosloví. Praha 1894.
- GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého III. Tvarosloví 1. Skloňování. Praha 1896.
- JANÁČEK, Leoš: Výlety pana Broučka (Operní libreta – řada I – svazek 26). Praha 1962.
- JUNGMANN, Josef: Slovník česko-německý I – V. Praha 1835 – 1839.
- Lexikon české literatury 1 (A-G). Praha 1985.
- NOVÁK, Karel: Slovník k českým spisům Husovým. Praha 1934.
- Rukopisy královédvorský a zelenohorský. Dnešní stav poznání. Praha 1969.
- Staročeský slovník. Praha 1968 –.
- ŠLOSAR, Dušan: Počátkové staročeské mluvnice Pavla Josefa Šafaříka. *Slavia*, 65, 1996, str. 123–127.
- ZAHRÁDKA, Jiří: Výlety páně Broučkovy. Kritická edice díla Leoše Janáčka. Brno 2004.
- ZAHRÁDKA, Jiří: Výlety páně Broučkovy – kapitoly ke genezi a recepci Janáčkovy opery. Rkp. disertační práce. Brno 2005 (seznam literatury na str. 156–159).